

acta

contemporanea

K pětadesátinám Viléma Prečana

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Občanská společnost v Československu a revolta roku 1968¹

Karel Bartošek

Úvodní poznámky

1. Československému roku 1968 bylo věnováno více než 100 děl, pojednávají o něm stovky studií a esejí. Přesto však jeho historie (příčiny, vývoj) je teprve v počátcích. Drtivá většina prací patří totiž do kategorie „okamžité historie“ nebo „literatury faktu“ (reportáže, více či méně seriózní žurnalistické analýzy), případně do kategorie svědectví a analýz z pera přímých účastníků. Skutečně historické studie jsou vzácné.

Události roku 1968 jsou tedy především objektem ideologické a politické interpretace, a to často velmi vášnivé. Toto konstatování nemíní znevažovat četné studie tohoto druhu, které často shromáždily důležitá akta a svědectví a nabídly bystré analýzy. Každá velká historická událost je interpretována především takto a její přímý účastník hraje při jejím výkladu prvořadou úlohu; tento fenomén doprovází vývoj historiografie prakticky od jejích prvopočátků.

2. Pokud jde o českou historii a její mýty, pozoruhodná analýza, publikovaná roku 1987 v Praze a věnovaná interpretaci husitského hnutí v XV. století, mimo jiné konstatuje: „Interpretace revolučního dění se vlastně okamžitě

i Po určitém váhání jsem pro sborník k narozeninám Viléma Prečana vybral tento text z roku 1988 ze dvou důvodů: Především jako svědectví o určité rovnoběžnosti našeho přemýšlení o dějinách: oba dva jsme totiž, bez jakékoli domluvy, pokládali za vhodné předložit mezinárodní konferenci o Československu 1968 v italské Cortoně úvahy o občanské společnosti. Vilém z Německa, já z Francie, kde jsem o konceptu občanské společnosti již několik let přemýšlel (v roce 1985 jsem koordinoval číslo 8 revue *Communisme*, které vyšlo s titulem „Komunismus, demokracie a občanská společnost“). Odpověď na otázku, proč jsme byli takto „rovnoběžní“ nejen my, ale spolu s námi opoziční Poláci (Adam Michnik, Aleksander Smolar) či Maďaři (lidé kolem „budapeštské školy“), ponechávám budoucím historikům. Vilém svou úvahu česky již otiskl, já ještě ne. A to je ten druhý důvod. Překlad z francouzštiny pořízený Komisí pro analýzu událostí let 1967–1970 jsem upravil a trochu zkrátil.

vzdalovaly od historické reality, nabývaly ideologickou povahu, sloužily aktuálním politickým a náboženským cílům a zřetelně se v nich uplatňovala i agitáční a propagační složka, bez níž nebylo možné získat ani další stoupence prosazovaných ideálů, ani upevnit jednotu vlastních řad.“² Necht tento závěr slouží jako varování pro všechny aktéry – svědky událostí roku 1968, kteří se pouštějí do jejich interpretace!

3. Skutečná historická analýza Československa roku 1968 musí zařazovat tuto událost nejen do dějin KSČ nebo do historie postátněného socialismu, nýbrž také, a dnes zvláště, do národních dějin. Právě proto si myslím, že se máme zabývat tématem občanské společnosti. Při studiu této problematiky byla občanská společnost zkoumána především jako koncept. Dodnes ji nacházíme hlavně v dějinách idejí. Avšak občanská společnost není jen myšlenkou, koncepcí, ale také, a to především, sociální realitou: někteří se dokonce domnívají, že je kardinální pro pochopení vývoje našich společností.

Nejde tedy o novou módu (vypůjčenou od neoliberalismu) ani o nové schéma, které bychom chtěli amputovat dějinám. Ostatně úvaha o občanské společnosti byla přítomna, byť okrajově, už v dění roku 1968 – pro jednoho z jeho účastníků, Michala Lakatoše, to byla právě občanská společnost, která měla být zárukou demokracie.³ Občanská společnost je přítomna i v interpretaci roku 1968. Sociolog Zdeněk Strmiska říká: „Bylo by naprosto pochybené považovat stranu nebo reformátory uvnitř strany za demiurgy hnutí. Vedení reformy hrálo zajisté významnou roli, ale nebylo – podobně jako strana – hlavním aktérem v událostech roku 1968; tím byla *občanská společnost*, která usilovala osvobodit se z útisku a omezení a otevřít novou cestu.“⁴ Téma občanské společnosti se vyskytuje jak v interpretaci minulosti často velmi vzdálené, tak v politickém myšlení 70. a 80. let ve střední Evropě; hlavně u Maďarů (M. Vajda, J. Szücs atd.) a u Poláků (L. Kolakowski, A. Michnik, J. Kuroň atd.).

4. Je nutno definovat pojem občanské společnosti. Shrneme-li současné výzkumy, můžeme říci:

Občanská společnost je spjata především se zrodem kapitalismu a moderního státu. Představuje protiváhu státní moci, společnost nezávislou na státu. Jejím základem je v první řadě systém potřeb, v němž soukromá ekonomická činnost hraje prvořadou úlohu. Občanská společnost počítá s individuem plným potřeb, opírá se o hodnoty individua jako subjektu vědomí sebe sama i akce, jako nositele lidské svobody. Individuum je jednak člověk egoistický

2 ČORNEJ, Petr: *Tajemství českých kronik*. Praha, Vyšehrad 1987, s. 301 n.

3 Pro Michala Lakatoše občanskou odpovědnost reprezentují společenská sdružení a organizace, politické strany v Národní frontě a zastupitelské sbory volené ve svobodných volbách jako autonomní orgány občanské společnosti.

4 STRMIŠKA, Z.: *Le Printemps de Prague comme mouvement social*. In: *Budapest – Prague – Varsovie, Le Printemps de Prague quinze ans après*. La Découverte-Maspéro 1983, s. 61.

a nezávislý (měšťan–buržoa), jednak občan zajímající se o věci veřejné (člověk pospolitý, člověk společenství). Zemřelý přítel Lubomír Sochor charakterizoval občanskou společnost „jako úhrn společenských institucí, nad-rodinných a současně ne-státních, v nichž se shromažďují členové společnosti s cílem koordinovat svou činnost, přičemž vyjadřují své vlastní (zvláštní) smýšlení a zájmy“.⁵ Instituce a organismy nezávislé na státní moci jsou tyto: spolky a korporace (církve, odbory atd.), obecní moc, politické strany, veřejné mínění opírající se o systém psaných či mluvených masmédií; ve svém celku vytvářejí společenskou kontrolu státu. Tato definice nechce být pochopitelně „definitivní“.

Občanská společnost v české a slovenské minulosti před rokem 1968

Průběh roku 1968, jeho rysy, jsou úzce spjaty se *všemi* českými a slovenskými „stopami minulosti“ (Gramsci); existence těchto četných stop nemůže být zpochybňována jen proto, že si jich konkrétní společnost 60. let nebyla vědoma.

Občanská společnost měla specifickou váhu a sehrála originální úlohu v národních společenstvích, která se dlouho vyvíjela bez vlastního národního státu, bez národní „politické (státní) společnosti“ a pod cizí státní mocí.

Češi žili až do roku 1918 bez vlastního národního státu. Současně však jejich oblasti patřily k nejrozvinutějším v celém Rakousko-Uhersku. Městský fenomén – základní element ve struktuře občanské společnosti – se stával nejen stále důležitější díky industrializaci, ale současně se i „počeštoval“. Národní obrození, formování českého národa jako národa moderního, doprovázel v této konkrétní historické situaci rozkvět občanské společnosti.

Během XIX. století byly vztahy feudální závislosti nahrazovány vztahy vytvářenými národními nebo místními asociacemi (viz analýzu historika Bernarda Michela, týkající se sociability ve střední Evropě). Tyto asociace (spolky, sdružení) – další základní složka občanské společnosti – byly ne-státní či „protietatické“ a vyjadřovaly společenskou iniciativu nezávislou na ústřední státní moci. Působily na všech úrovních, politické, ekonomické, kulturní, a jejich struktura, horizontální i vertikální, se stále více rozvíjela: spořitelny, úvěrové banky, národní politické strany působily jako patroni; obce zakládaly české střední školy; národní muzea a divadla vznikala celonárodním mecenášstvím. Tělovýchovné sdružení Sokol se v prvé řadě angažovalo ve vzdělávacím a politickém boji národa. Na tomto rozkvětu české občanské společnosti se málo podílela katolická církev, která se příliš ztotožňovala se státní mocí monarchie.

5 SOCHOR, Lubomír: Peut-on parler de la „société civile“ dans les pays du bloc soviétique? In: *Communisme*, 1985, č. 8, s. 79-89.

Občanská společnost u *Slováků* byla před rokem 1918 rozvinutá málo. Slovenská společnost byla zjevně mnohem zaostalejší nežli česká. Její valnou většinu tvořilo rolnictvo, zatímco slovenské město na mapě téměř neexistovalo. Utváření moderního národa bylo v začátcích. Od r. 1875, také díky maďarizující národnostní politice, Slováci neměli žádné národní kulturní sdružení a žádnou střední školu.

Vznik československého státu v roce 1918 posílil nebo oslabil českou a slovenskou občanskou společnost?

Úroveň našeho poznání nám dovoluje formulovat pouze několik hypotéz:

U *Čechů* se nezdá, že by občanská společnost byla citelně oslabena novou státní mocí. Svědčí o tom rozkvět spolkového života na všech stupních (účast 27 politických stran ve volbách roku 1935, četná kulturní sdružení atd.), existence veřejného mínění, činnost místních samospráv. Nová mnohonárodnostní republika respektovala pravidla parlamentní demokracie a přes veškeré své chyby zajišťovala pro svobodu české občanské společnosti velký prostor.

Tento prostor pro svobodu a demokracii byl rovněž prospěšný občanské společnosti *Slováků*, jejichž národní hnutí a formování moderního národa se tehdy vyvíjelo v podmínkách mnohem příznivějších než před rokem 1918. Katolická církev pravděpodobně představovala ve společnosti, jejíž převážná část byla stále rolnická, hlavní element občanské společnosti.

Druhá světová válka znamenala vážný zlom ve vývoji a rozkvětu české občanské společnosti. Nacistická okupace a nastolení totalitní státní moci značně omezily prostor této společnosti a rozrušily její četné struktury.

Naproti tomu Slovensko prošlo zcela jiným vývojem: Ve chvíli, kdy úroveň národního obrození byla relativně srovnatelná s úrovní *Čechů* první poloviny XIX. století, Slováci získali vlastní národní stát; jeho velká závislost na nacistickém Německu nemůže na této historické zkušenosti nic změnit. Vývoj politické a občanské společnosti na Slovensku nabyl tak jiných forem než v *Čechách*. V letech 1939–1944 se slovenská občanská společnost vyvíjela v rámci vlastního národního státu, ale současně v autoritativním režimu, s nímž se identifikovala katolická církev. (Dominik Tatarka dal později Slovenské republice jméno „Farská republika“.)

Po osvobození v roce 1945 dochází k zjevnému znovuzrození občanské společnosti v Československu. O tomto vzkříšení svědčí mnohá fakta. Už v roce 1946 bylo skoro dva a půl milionu dospělých občanů v českých zemích členy čtyř politických stran; jeden až dva dospělí ze tří byli „politicky organizovaní“; na Slovensku jeden ze čtyř nebo pěti. Dva miliony *Čechů* a *Slováků* byly členy sjednocených odborů. Miliony lidí byly angažovány v rozmanitých sdruženích vyjadřujících mnohostranné potřeby a zájmy obyvatel. Existovalo veřejné mínění, strukturované pluralistickým tiskem a vydavatelskou činností. Přesto však systém „lidové demokracie“ už od této doby kladl fungování občanské společnosti určité meze: historické analýzy prokázaly jisté zestátnění

politických stran (pravidly praktikovanými v systému Národní fronty), stejně jako počátek zestátnění místní samosprávy; koncepce národních výborů byla inspirována sověty stalinské éry.⁶

Vzkříšení občanské společnosti po roce 1945 mělo krátké trvání: od února 1948 se ustavoval monopol centralizované státní moci, která občanskou společnost systematicky ničila. Pokus o totální zestátnění společenského života musel logicky zaútočit na rozvětvenou strukturu této společnosti a rozvracet ji. Právě v této oblasti je nutno hledat historickou logiku a racionalitu zbesilé represe v letech 1948–1954.⁷

Přímý útok na občanskou společnost v Československu po únoru 1948 se neomezil jen na represivní formy. Veškerá tkáň této společnosti, včetně ekonomicko-sociální (sebeměší soukromá ekonomická činnost), která se formovala a vyvíjela v průběhu staletí, byla násilně rozrušena během několika let. Výsledky tohoto surového a promyšleného útoku jsou dostatečně známy. Nejen velcí vlastníci (buržoazie), ale i staré „střední vrstvy“ prakticky vymizely ze sociologické a ekonomické mapy země.⁸

Politické strany přestaly existovat jako strany a 300 000–350 000 funkcionářů nekomunistických stran bylo odstraněno z veřejného života.⁹

Spolkový život nekontrolovatelný státem-stranou byl hluboce narušen: 15 tisíc funkcionářů Sokola (700 tisíc členů) bylo například na podzim roku 1948 odvoláno „Akčními výbory Národní fronty“ – klíčovými orgány „očisty“. Na Slovensku byla nařízena likvidace řeckokatolické církve povinným sloučením s ruskou ortodoxní církví, kontrolovanou státem-stranou; všechny prostředky byly dobré v zájmu nastolení kontroly státu nad církvemi. Je samozřejmé, že všechno, co vyjadřovalo veřejné mínění – tisk, vydavatelství, spolčování atd. – se nová moc snažila plně kontrolovat.

Od počátku 60. let, kdy koncentrovaná státní moc začala jevit známky opotřebování a už nemohla skrývat svůj nezdar, se občanská společnost znovu přihlásila; od roku 1963 je její znovuzrození patrné. „Oficiální pyramida“ (A. J. Liehm) byla stále více nahlodávána organismy a strukturami, které

6 O této problematice v letech 1945–1968 existuje bohatá dokumentace, bohužel málo známá; mám na mysli stovky stran cyklostylovaných studií mezioborového týmu, který byl činný v letech 1968–1969: „Samospráva v současnosti a její perspektivy“.

7 Srv. BARTOŠEK, K.: Les procès politiques en Tchécoslovaquie 1948–1954. In: *Communisme*, Paris 1983, č. 4, s. 34.

8 V roce 1948 bylo v zemi 247 404 soukromých řemeslnických dílen a obchodů (60 % zaměstnávalo jen majitele a členy rodiny); v roce 1958 jich zbylo jen 6553. V letech 1949–1955 ukončilo svou činnost 248 645 rolnických usedlostí a většina ostatních vstoupila do etatizovaných družstev.

9 Národně socialistická strana měla před únorem 593 tisíc členů a začátkem roku 1950 14 844, strana lidová asi 400 tisíc, později jen 20 204, Demokratická strana na Slovensku 300 tisíc, po únoru několik stovek. Na 59 tisíc zástupců nekomunistických stran v místních samosprávách bylo odvoláno z funkcí; v radách národních výborů kleslo zastoupení tří výše zmíněných stran ze 49 % na 5 % a tyto strany ztratily všechna místa předsedů národních výborů získaná v předchozích svobodných volbách.

aspirovaly na autonomní existenci. „Převodové páky“ fungovaly se stále většími potížemi a potřeby lidí, individuální i sociální, se snažily najít v režimu trhlinu; je zajímavé, že tyto potřeby se nejprve jasně projevily ve sportovních sdruženích.¹⁰

Postupně se tento fenomén renesance občanské společnosti stal zřejmým v kultuře a veřejném mínění (tisk, vydavatelství): revue, týdeníky a knihy vycházející ve vysokých nákladech, sdružení, kluby, malá divadla vyjadřovaly kulturní diferenciaci, duchovní a politickou autonomii, a to i v oblastním měřítku, což byl fenomén obrovského významu ve státě, který chtěl všechno řídit z centra.

V polovině 60. let se objevil návrh ekonomické reformy, který také usiloval o autonomii; nebylo přitom zanedbatelné, že se hlásala autonomie podniku v systému, v němž každý byl „zaměstnancem státu“.

Opravdový historický výzkum vyžaduje, abychom hlouběji zodpověděli otázku o tehdejšímu stavu občanské společnosti na Slovensku. V 60. letech asi dosáhlo hnutí utvářející slovenský národ svého vrcholu a „socialistická industrializace“ slovenské společnosti v něm určitě sehrála velkou roli. Toto hnutí se nutně muselo střetávat s centralizovanou státní mocí, která přehlížela nebo potlačovala potřebu národní autonomie a samosprávy. Jak tyto jevy ovlivnily vývoj slovenské občanské společnosti?

Občanská společnost v roce 1968

Renesance občanské společnosti, zřejmá už v průběhu 60. let, značně zesílila začátkem roku 1968. Úloha této společnosti v minulosti, nedávné či vzdálené, a její zakořenění v mentalitě mohou vysvětlit tuto renesanci jen částečně. Přes použití všech možných forem represe nepodařilo se totalitnímu státu zničit individuum naplněné potřebami, ani jeho hodnoty a jeho vědomí lidské svobody.

Interpretace „československého jara“ 1968 vyvolávají několik základních otázek: kdo – z vnitřních sil – určoval dynamiku a hloubku změn? Lidé u moci, nebo lidé moci zbavení? Byla vzpoura proti monopolu centralizované státní moci dílem především reformních sil uvnitř této moci, nebo sil vnějších, tedy nezávislých a autonomních sil občanské společnosti?

Zdá se, že tvrzení Z. Strmisky o rozhodující úloze občanské společnosti, zmíněné na začátku této úvahy, podporují dva závažné argumenty:

a) V rozpoutání revolty bylo veřejné mínění – součást občanské společnosti – rozbuškou. Rozmanitý tisk a mluvené či psané slovo silně přesahovaly

¹⁰ Srv. LIEHM, A. J.: Od kultury k politice. In: *Systémové změny*. Köln, Index 1972, s. 194. I když autor nepoužívá pojem občanská společnost, pojednává o ní.

úmysly reformátorů uvnitř státní moci. Hlad po svobodných informacích a úvahách, nezávislých na moci, byl překvapivý: fakt, že 20. března bylo v Praze zakoupeno 557 192 výtisků deníků, tedy všechny dostupné výtisky, o tom svědčí víc než výmluvně.

b) Snaha okupantů ustavit 21. srpna nebo následujícího dne „dělnicko-rolnickou vládu“ nebyla paralyzována a odvrácena reformní státní mocí, ale především nezávislou aktivitou společnosti, její iniciativou a vůlí k odporu. Státní moc byla ochromena a „bezvládí“ vytvořilo skutečný „historický svátek“; i tentokrát u toho byly nezávislé sdělovací prostředky. Především „ne-stát“ a „ne-organizace“ organizované občanskou společností, aktivní a v rozkvětu, způsobilý politickou porážku okupanta.

Je ovšem nutno odpovědět na důležitou otázku o úloze „organizovaných“ komunistů, silně angažovaných v této revoltě. Zdá se mi, že odpověď je třeba hledat v následující skutečnosti: KSČ se v roce 1968 měnila v politickou stranu, přestávala být „byrokraticko-policejní organizací“ a stávala se tak složkou, elementem občanské společnosti.

Úloha občanské společnosti v roce 1968 se však neomezuje jen na dva zmíněné argumenty. Zrod veřejného mínění začátkem roku a „dějinný svátek“ ve dnech 21.–26. srpna představují jen dva momenty intenzivní činnosti občanské společnosti v roce 1968. Tato společnost se projevila i jinak:

a) Ve sféře politických organizací (sdruženích): pokusy o založení sociálně demokratické strany (přípravné výbory se měly vyskytovat na 150 místech); sdružení bývalých politických vězňů z 50. let (K 231) mělo prý 5760 členů, ale mohlo počítat s deseti tisíci stoupenci; Klub angažovaných nestraníků (KAN) měl mít 2218 členů, ale předpokládal dosáhnout počtu 100 tisíc; určité obrození zaznamenaly „povolené“ strany – počet členů strany socialistické se zdvojnásobil, strana lidová dosáhla téměř čtyřnásobku členů; spontánně se zakládaly Dělnické výbory na ochranu svobody vyjadřování.

b) Ve sféře sociálně-ekonomické uvedme vznik nového družstevního hnutí, především ve stavebnictví a ve službách; pokus o demokratizaci Svazu spotřebních družstev na základě samosprávy spotřebitelů; zárodky nezávislých odborů (Federace lokomotivních čet); zakládání výborů a organizací Svazu družstevních rolníků; vytváření Rad pracujících, demokraticky zvolených v podnicích (95 rad začátkem roku 1969 v podnicích zaměstnávajících 800 tisíc osob; jen 15 % těchto rad se zrodilo před 21. srpnem).

c) Ve sféře korporací a sdružení vyjadřujících různé potřeby a zájmy: rekonstrukce oficiálního svazu mládeže (autonomní mládežnické rady, Svaz studentstva, Svaz mládežnických klubů atd.); snahy o znovuvytvoření bývalých tělovýchovných sdružení (Sokol, Orel s katolickou orientací, skautské hnutí); hnutí za vytvoření vesniček SOS; založení Klubu nezávislých spisovatelů. Čísla, která máme k dispozici, dokazují, že zájem o nová sdružení byl na Slovensku mnohem slabší než v českých zemích. Například ke K 231 se

přihlásilo pouze 60 slovenských politických vězňů, o Junáka, který měl 23 378 členů, projevil zájem 511 mladých Slováků.

d) Ve sféře místní samosprávy: snaha o „odstátnění“ národních výborů a o decentralizaci (požadavek svobodných voleb do obecních rad, finanční autonomie, osvobození zastupitelských sborů od poručnictví stranického aparátu).

e) Ve sféře národní samosprávy: národnostní menšiny (Maďaři, Poláci, Rusíni, Romové – ti chtěli být uznáni jako národnost) usilovaly o rovnoprávnost a autonomii mimo jiné prostřednictvím rad, sdružení, tisku.¹¹

Rozsáhlou činnost občanské společnosti v roce 1968, spíš tolerovanou než zákonně povolenou, potvrdily první kroky „normalizační“ moci: „Téměř 70 společenských organizací a sdružení založených roku 1968 bylo v následujících dvou letech zakázáno nebo zlikvidováno splynutím s jinými“ – shrnuje K. Kaplan, který poskytuje řadu detailů o frontálním útoku, vedeném proti občanské společnosti po roce 1968.¹²

Závěrem

1. Protiklad mezi totalitní státní politickou mocí (nebo autoritativní či chcete-li, autokratickou) a občanskou společností se zdá být základním objektivním protikladem (přirozeným, dáme-li přednost termínu L. Kolakowského) totalitního (autoritativního) režimu. Nejde zde hlavně o to, že se tím demystifikuje tvrzení komunistické moci o „třídním boji“. Historická analýza, která se inspiruje touto hypotézou, může objasnit, zdá se mi, nejen logiku a racionalitu represe v určitých obdobích, ale může nám pomoci hlouběji porozumět historii a peripetiím každého komunistického systému.

2. Druhý pokus o rozrušení občanské společnosti v Československu na přelomu 60. a 70. let, k němuž došlo 20 let po pokusu prvním a jenž měl i tentokrát dvojí aspekt, místní a vnější, klade velký problém: proč má tato společnost tak tuhý život a je schopna i po tak brutální represi znovuzrození? Odpověď bude zřejmě velice komplexní a prvořadou úlohu v ní asi sehráje „poslední bašta občanské společnosti“, kterou není komunistický systém s to ovládnout: individuum. Formulace o „poslední baště“ je od J.-M. Négrignata, autora doktorské disertace o autobiografiích komunistů.¹³ Přes všechny po-

11 Uvedené údaje pocházejí ze soudobého tisku, ze zmíněných studií víceoborového týmu o samosprávě a ze Zprávy o současné politické situaci a podmínkách činnosti KSČ, předložené z iniciativy jeho konzervativních členů na schůzce předsednictva ústředního výboru dne 20. srpna 1968. U mnoha problémů ještě čekáme na jejich historické zpracování.

12 KAPLAN, Karel: *Persécution politique en Tchécoslovaquie entre 1948 et 1972*. Köln, Index 1983, s. 43. Studie č. 3, vydaná francouzsky, anglicky a německy v rámci výzkumného projektu Krize systémů sovětského typu, řízeného Z. Mlynářem.

13 Doktorská práce v oboru politické sociologie – Pařížská univerzita X – Nanterre. NÉGRIGNAT,

užité prostředky – zůstaňme stále v Československu – musíme konstatovat, že systém nezlomil autonomního jedince a základy jeho autonomie, které podle Négrignata představuje „národní povědomí, svobodné myšlení, metafyzická volba, morální hodnoty, citová pouta, osobní přesvědčení, paměť“ a „nezrušil samotné základy duchovního života člověka“.

V 70. letech, kdy jsem žil v Československu, jsem zjistil jev, jehož pravdivost mi připadá stále aktuální: systém odstranil politický pluralismus, ale pluralismus lidských existencí odolával a trval; moc nebyla s to proniknout do všech tajů lidských životů. Metafyzická dimenze lidské revolty musí asi doplnit analýzy zachycující historické, kulturní a psychologické dimenze vývoje těchto společností.

Paříž, duben 1988

Jean-Marc: *Avoir été communiste, analyse d'autobiographies*. (Býval jsem komunistou, analýzy autobiografií.) Veškeré citace pocházejí z dlouhé úvahy, kterou mi autor zaslal, když jsme si vyměňovali názory na otázku „doznání“.